

A pozsonyi héber nyomda

DÁN RÓBERT

A *Bibliographia Hungariae Hebraica*¹ munkálataival kapcsolatban Scheiber Sándor volt szíves felhívni a figyelmemet néhány, az Országos Rabbiképző Intézet dokumentációjában található nyomdatörténeti adatra. Ezek nyomán az Országos Levéltárból előkerültek az első dokumentumok egy tervezett XVIII. századi pozsonyi héber nyomda ügyére. Az iratok — kérvény és válaszok — 1784–85-ben íródtak és így nem csak a pozsonyi, de a magyarországi héber-zsidó nyomdászatra vonatkozóan is a legkorábbi okleveles emlékek.²

Magyarországon a XVI. század közepéig vezethető vissza a héberbetűs nyomtatás. Az első héber könyv azonban csak 1699-ben Misztótfalusi kolozsvári nyomdájában látott napvilágot. Ezt követően több mint száz év telt el, míg 1814-ben a budai Egyetemi Nyomda megnyitotta az első, kizárólag héber könyvek nyomtatására létrehozott műhelyt Magyarországon.³ Pozsonyban csak 1832–33-ban indult folyamatosan működő héber nyomda. A város nyomdáiból kikerült hebraicákat J. Kohn és N. Ben-Menachem regisztrálta. Együttesen 343 tételt ismernek az 1832–33 — 1929–30 közötti évkörből.⁴ A hazai nagykönyvtárak állományából további 70 bibliográfiai egység egészíti ki ezt az anyagot. Az újabb okleveles források és az említett könyvanyag nyomán országos és nemzetközi összefüggéseiben bontakozik ki Pozsony héber nyomdászatának története.⁵

A XVIII. század végére a héber könyvnyomtatás Európa-szerte gazdasági alapokra épült fel. A korábban olykor ráfizetéses manufaktúrák, melyeket vallási célok tartottak életben, átadták helyüket a jelentős haszonra dolgozó modernizált üzemeknek. Ausztria—Magyarországon II. József koráig a közjogi állapotok miatt héber-zsidó műhelyek nem alakultak. A meglevő nagy könyvnyomtató cégek viszont felfigyeltek a zsidó polgári réteg viszonylag magas könyvigényére. A budai Egyetemi Nyomda héber részlegének alapítása is végeredményben — sok más kisebb-nagyobb tényező mellett — a Trattner és Schmied nyomdák vetületében jelentkező versengés eredménye volt.

A héber könyvpiac szempontjából Pozsony különösen fontos szerepet játszott. A városban a XVIII. század végén kb. 200 zsidó család élt, piacait pedig sűrűn látogatták úgy a külföldi mint a környező falvak zsidó kereskedői.⁶ A pozsonyi tanház már a század 60-as éveitől híres volt, és II. József uralkodása alatt a kereskedelmi élet fellendülésével párhuzamosan fejlődött. A zsidó polgárok maguk is aktív vallási életet éltek, és fiaikat — azok későbbi foglalkozására való tekintet

nélkül — egy-két évre a tanházba küldték, ahol jeles mesterek keze alatt szerezték meg vallásos műveltségüket.⁷ Mindez természetesen nagy héber könyvigénnyel járt. Megalapozott volt tehát Salamon *Israel* és Aron *Kalman* pozsonyi zsidók terve, amely egyrészt nyomdaalapításra, másrészt adókedvezményes héber könyvimportra irányult. 1784. július 16-án kelt kérvényükben, a király megnyilatkozásaira való hivatkozással, a hazai gazdaság előnyére alapozott vállalkozást körvonalaznak:⁸

„Hochlöblicher Königliche Statthalterey Rath!

Unterzeichnete, nachdem Seine Allerhöchsten Maiestaet allergnädigst zu verordnen und öffentlich bekannt zu machen geruhet, das auch von Seiten der Kays. Königl. Staaten befindlichen Judenschaft eine eigene Buchdruckerey, womit das für Jüdische Bücher bisher in auswärtige Länder gezogene Geld hier Landes erhalten werden möge, aufgerichtet werden dürfe; haben sich entschlossen eine allgemeine jüd. Buchdruckerey auf ihre Unkosten zu errichten und bitten daher Ein Hochlöbl. Königl. Statthalterey Rath geruhe zu Folge, vorermeldeter Allerhöchsten Resolution, die jüdische Buchdruckerey-Freiheit hier unterzeichneten gnädigst zu verleichen und zur dieszfälligen Allerhöchsten auf nachfolgende hier allerunterthänigst erbetenen Druckfreyheits. Umständen, allergnädigst zu erfolgenden Bestättigung Hoch Deroselben gütigste Vorstellung hochgeneigtest angedeihen zu laszen. 1. Nachdem die Errichtung einer neuen und besonders jüdischen Buchdruckerey eine grosse Summa Geldes erfordert und solche hier Landes kaum bestehen, und seinen glücklichen Fortgang haben mag; wird gebethen, womit solche Freyheit für unterzeichnete durch ein Privilegium auf eine hinlängliche Zeit privative ertheilet werden möchte; 2. Wilen zur Einrichtung und Aufnahme einer solchen Buchdruckerey viele Jahre erforderlich sind, dieselbe auch Gefahr eines hinlänglichen Verschleizes verknüpft ist, in den ersten Jahren mehr Schaden als Nutzen bringet; wird gebethet dieselbe mit einer Portions-Freiheit von ohngefehr 10 Jahren begnadiget werde. 3. möchte erlaubsseyn die Buchdruckerey entweder hier in Preszburg oder einer andern Stadt dieses Königreichs nach Befinden der Instanten und nach Masze der Umstände errichten und übrigens an andern Orten, den etwa erforderlichen Bücher Absatz machen zu dürfen. 4. Nachdem mit Errichtung der Buchdruckerey nicht alle erforderliche Bücher Sorten gedruckt werden können; möchte durch etliche Jahre erlaubseyn, jedes Jahr 30 bis 40 Centner mangelnde und erforderliche Bücher, gegen Erlegung der gewöhnlichen Mauth und Dreyszigst-Gebühr heier einführen zu dürfen. 5. Vomit die Absicht und Erhaltung der zuerst viele Unkosten verursachenden neuen Buchdruckerey errichtet werden möge; wird gebethen, womit die durch andere vielleicht und das auswärtigen Provinzen zu befürchtende Einfuhr fremden jüdischer Bücher verbotthen; dahingegen weil in Böhmen, Mähren un Pohlen etwa bereits gedruckte Bücher, nur zum offenbahren Schaden nachgedruckt werden könnten, der Tausch und Gegotausch vorrätiger und nöthiger Bücher, in den Kais. Königl. Erblanden erlaubt seyn, und bestättiget werden möchte.

Wogegen unterzeichnete sich verbinden, alle zur Buchdruckerey und Schriftgieszerey erforderliche Materialien und Requisiten in den Kays. Königl. Erblanden zu nehmen und die Bücher Producten in möglichen Preysz zu geben. Preszburg, den 16. Julii 1784. Salamon Israel und Kallmon Aaron, Schutzjuden allhier.

A beadványt július 27-én továbbította a Helytartótanács, jóváhagyó megjegyzéssel.⁹ De az uralkodó elé csak 1785. június 13-án került. Egy július 14-én kelt kiegészítő leiratból¹⁰ tudjuk, hogy a kérvényezők megkapták a nyomdaalapítási engedélyt. De ugyanez az irat a kért könyvimport monopólium kérdésében elutasító volt:

Joseph der 2-te etc. Hochwürdigster! Dem Presburger Juden Salamon Israel und Kollman Aaron wollen uber zu Herstellung einer hebräischen Buchdruckerey ein Privilegium Privatum für die Hungar. Provinzen auf 25t. Jahre unter den von Euch mittels Eueren Berichts von 13. Juny 1. No. 15 460. eingerathenem Vorsichten gnädigst ertheilen jedoch hat sich dieses Privilegium nicht dahin zu erstrecken, das nicht auch die in den übrigen Erblanden gedruckten Hebräischen Bücher gegen Entrichtung derjenigen Mauth nach Hungarn gebracht werden dürfen, so dermal zwischen diesen Ländern bestehet, oder in Hinkunft bestehen wird,

wo hingegen aber auch die in Hungarn gedruckten jüdischer Bücher bei der Einfuhr in die übrigen Erblanden, so wie alle übrige Hungarische Waaren zu behandeln seye werden. Ihr habt daher die Bittverber zur Erhebung vorberührten Privilegii hieher zu verweisen, und wird Euch der von dem Presburger Comitatz in Sachen erstattete Bericht hiemit wieder zurückgesendet, Wien den 14. July 1785. Joseph m. p. Karl Gr. v. Palfy m. p. Jos. Jablonezy m. p.”

A nyomdaalapítási engedély tehát megvolt, de a kérvényezők sem ekkor, sem később nem éltek jogaikkal. A belső okok között fontos szerepet kell tulajdonítani a kérvény 4. illetve 5. pontjának, amely mellékesen bár, de mégis határozottan külkereskedelmi terveket fed. Erre utal a közölt kiegészítő leirat is, amely minden bizonnyal a nyomdával esetleg kapcsolatba hozható külkereskedelmi jellegű visszaéléseket kívánja megakadályozni. A kérvényezőket tehát a vállalkozás kisebb befektetést és nagyobb hasznot hajtó részétől eltiltották. A külső okok között — bár az uralkodó a verseny híve volt — fontosnak látszik, hogy egyes nagynyomdák vetélytársat szimatoltak. A héber típusokkal rendelkező műhelyek közül Trattnerék ekkor még nem gondoltak a héber könyvben rejlő lehetőségekre. A bécsi Schmied viszont már készült a zsidó hagyományos irodalom egyik alapkódexének, a Misnának teljes és kommentárokkal kísért kiadására, amely 1793-ban jelent meg.¹¹ Pozsonyban a helyi viszonyok között Anton *Patzko*, aki *Trattner*éknál szerezte be betűszükségletét,¹² érdeklődni kezdett a héber kiadványok bér munkái iránt. 1789-ben és 1790-ben két kis héber — német nyomtatvány — nyal jelentkezik.¹³ Egy héber típusa volt „Garamond-Hebräisch”, ahogy azt az 1777-ben megjelent betűmintakönyvében jelzi.¹⁴ Időközben a héber típusok magában Pozsonyban is beszerezhetők lettek. A *Zocher* betűöntő, aki Altdorfból hozta magával matricáit, az 1795-ben megjelent mintakönyvében „Cicero” és „Garamond” héber típusokat hirdet.¹⁵ A budai Egyetemi Nyomda pedig ebben az évben vásárolta meg a bécsi *Novakovits*-cég keleti és cirill nyomtatásra vonatkozó privilégiumát és eszközeit, 45 000 forintért. Ebben a privilégiumban mint mellékes tétel szerepelt a héber tankönyvek nyomásának kérdése.¹⁶ Amikor 1807 — 1814 között N. *Rosenthal* a *Trattner*-céggel közösen — éppen *Schmied* visszaszorítása érdekében — engedélyt kért egy pesti héber nyomda felállítására, a Kancellária a *Novakovits*-féle szabadalomra való hivatkozással utalta a dolgot az Egyetemi Nyomdához. Az így létrejött hármasszövetség, majd 1820 után *Trattner* kiválásával az Egyetemi Nyomda mint hivatalos fórum és a tevékeny *Rosenthal* lehetlenné tették *Schmied* magyarországi terjeszkedését.¹⁷ De nem sokáig. 1832-ben *Schmied* megszerezte az illetékesek hozzájárulását és megvásárolta a pozsonyi *Schniskes*-cég műhelyét, ahol még ebben az évben Bécsből hozott héber típusaival megkezdte a héber könyvek nyomtatását.¹⁸ Az Egyetemi Nyomda nem törődött a pozsonyi vetélytárssal, *Rosenthal* pedig beteg volt, így ellenakcióra nem került sor. A *Schmied*-műhely 1833-ban, *Rosenthal* halálának évében, jelentkezett első héber kiadványával. Ez a mindig biztos sikeres *Haggada* volt. A következő években, néhány kisebb jelentőségű könyvecske kinyomtatása után, *Schmied* megkezdte Rabbi *Álfászi Talmud*-kompendiumának és kommentárjainak gyűjteményes kiadását. A terjedelmes munka 1836 — 1840 között több változatban, kötetenként újrafogalmazott címlappal¹⁹ látott napvilágot. Bizonyítva a *Schmied*-cég határozott kiadói programját, melynek célja a közép-európai héber könyvkiadás monopoliumának megszerzése volt. Erre mutat, hogy az 1830 — 1833-ban Bécsben kiadott *Talmud* után, az irodalmi összefüggéseket követve, Pozsonyban R. *Álfászi* művével hívta fel a figyelmet műhelyére. Ezzel párhuzamosan 1838-ban külön

propaganda füzetkében²⁰ jelzi a Schmied-cég, hogy szándékában áll a jeruzsálemi *Talmud* és apparátusának kiadása. Ez a terv azonban nem valósult meg.²¹ Ebben talán része volt a budai Egyetemi Nyomdának, ahol 1840 körül felújították a betűállományt és 1842-re új beszerzésekkel egészítették ki a héber betűválasztékot is.²² A régi vetélytárs új jelentkezése a pozsonyi héber nyomda aktivitását is magával hozta. 1840—1849 között évenként átlagban 8—10 kiadvány jelent meg, többnyire eredeti alkotások.

J. Kohn úgy tudja, hogy a pozsonyi héber nyomda 1849—50-ben H. Sieber tulajdonába ment át.²³ Kétségtelen, hogy az említett évtől Schmied neve csak utalásban fordul elő a kiadványok impresszumában, de ezzel majdnem egy időben I. Knöpflmacher tűnik fel a pozsonyi könyvekben, H. Sieber pedig csak 1859-től²⁴. Knöpflmacher az 1830—33-ban kiadott bécsi *Talmud* korrektoraként debütált Schmied műhelyében,²⁵ majd később mint irodalmi tanácsadó és lektor működött. Az *Avodat Jisrael* c. imakönyv előszavában²⁶ megemlíti, hogy 25 év fáradtságos munkája elismeréseként Schmied reá hagyta örökségül műhelyét. Nagyon valószínű, hogy ez az örökség csak a pozsonyi héber nyomda volt. Erre mutat, hogy Knöpflmacher mint önálló kiadó nem kezdett nagyobb vállalkozásba. Megelégedett imakönyvek, és a vallási élet mindennapjaihoz tartozó más kiadványokkal. Lehet, hogy már 1850-től ő vezette a pozsonyi műhelyt, mert ettől az évtől jelenik meg a könyvek impresszumában a következő kitétel: „Druck der vormals Schmiedschen Buchdruckerei”.²⁷ És csak 1854—55-től — Schmied halálának éve — nyomtatta ki nevét mint tulajdonos kiadóét. 1857-ben Knöpflmacher könyvkereskedést nyitott Bécsben, ahol a pozsonyi héber nyomda termékeit árulta. Könyvein kevés kivételtől eltekintve Bécs szerepel a kiadás helyeként, talán ezért kerültek el ezek a kiadványok a pozsonyi héber nyomda bibliográfusainak figyelmét.

Knöpflmachertól a műhely H. Sieber kezébe ment át, aki 1859-ben mint bér munkát vállaló nyomdász jelentkezik. Impresszumaiban még ő is hivatkozik a közismert és jól bevezetett Schmied névre, természetesen üzleti megfontolásból. A gazdasági érdekek egyébként is áthatották a nyomda egész tevékenységét. Úgy H. Sieber — mint 1863-tól utódjai — kapcsolatokat kerestek és találtak a nagy kiadó cégekkel. A bécsi—pesti J. Schlesinger náluk nyomtatja igénytelen jiddis romantikus regényeit.²⁸ Ezek a kisformátumú 16—32 lapos ún. Rasi-típussal nyomott könyvecskék a korra jellemző stílusban írt csodálatos történeteket tartalmaztak. A pesti Isak Nathan naptárakat nyomtatott Pozsonyban,²⁹ az M. E. Löwy-cég imakönyvekre adott megrendelést,³⁰ és érdekes módon a munkáltatók között megtaláljuk Knöpflmachert is.³¹ A H. Sieber majd örökösei neve alatt működő nyomda 1873-ig tevékenykedett.

Időközben 1869-ben új héber műhely jelentkezik a városban. A rövid életű F. R. Maher nyomda, úgy látszik, a klasszikus irodalom támogatását tűzte ki célul.³² Néhány könyv kinyomtatása után e műhely eltűnik szemünk elől. Minden bizonnyal beolvadt a H. Sieber örökösei által kezdeményezett és létrehozott Pressburger Gesellschaft Druckerei nevű vállalkozásba, amely 1873-ban alakult. Az új cég a népfüzetkék hasznából tartotta fenn magát. Néhány évvel később Franz és Stephan Nirschy megszerezte a részvények többségét és szerződött az M. E. Löwy kiadóval. Egy sikeres évtized után a Stampel et Comp. tulajdonába³³ ment át az első pozsonyi héber műhely. A fentiek következtében a XIX. század végére a klasszikus, illetve a hagyományos héber irodalom otthontalanná vált

Pozsonyban. E hiányosság kiküszöbölésére alakult 1875-ben a Löwy—Alkalay-cég, amely az e területen tevékenykedő szerzők műveit gondozta.³⁴ Az új nyomda az erkölcsi sikerek mellett jelentős anyagi hasznot is hozott. 1877—1914 között több mint száz könyv hagyta el a sajtóját, és a kortárs rabbinikus irodalomnak egyik hazai központjává vált.

N. Ben—Menachem, aki J. Kohn bibliográfiáját kiegészítette, néha olyan művet is említ, melynek impresszumában a pozsonyi héber nyomdászat újabb adatai rejlenek. Felsorolásából kitűnik, hogy 1903-ban már működött a Z. Lichtenfeld-féle nyomda, és 1904-ből egy kiadványt ismertet J. Nasch műhelyéből. Ez utóbbiról semmi további értesülésünk nincs, de a Z. Lichtenfeld nyomda kiadványai jól ismertek 1919 utánról. J. Kohn is említi A. Bick kis műhelyét, ahol a tulajdonos saját, majd később mások írásait adta ki 1890-től. Újabb adat szerint 1897-ben még működött.³⁵

A fentiekben ismertetett pozsonyi héber nyomdák kiadványainak bibliográfiájához S. Bettelheim 1933-ban gépirásos segédfüzetet szerkesztett.³⁶ Ennek feldolgozása, valamint a *Kirjath Sepher*ben megjelent könyvjegyzékek kiegészítése a bevezetőben említett *Bibliographia Hungariae Hebraica*ban fog helyet kapni.

Jegyzetek

1. Scheiber Sándor: *Tudományos tervek és könyvek*. Bp. 1947. 3. Dán Róbert: *A magyarországi hebraica bibliográfiái*. = OSZK Évkönyv 1963. 365—369.
2. Orsz. Levélt. Htt. Dep. Jud. 1784. 18 kf. 56—57., és uo. 1785. 14 kf.
3. Dán R.: *The earliest printing of Hebrew text books in Buda*. Magy. Könyvszle. 1968. 35—41.
4. Kohn, J.: *Hebrew Printing in Hungary: Pressburg*. = *Kirjath Sepher*. vol. XXXI. 1956. 233—251. Kiegészítette N. Ben-Menachem, uo. vol. XXXIII. 1958. 529—531. *Ism. Magy. Könyvszle*. 1962. 120—122.
5. J. Kohn a nyomdák felsorolására szorítkozik. Lásd még *Jüdisches Familienblatt*. vol. VIII. 1933. 38—39, 62, 81.
6. Grünwald, J. J.: *Korot ir Pressburg*. M. Sziget, 1911. és *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava*. Hrsg. H. Gold. Brünn, 1932. vonatkozó cikkeit.
7. Bettelheim, S.: *Geschichte der Pressburger Jeschiba*. uo. 61—70.
8. Az okmányokat Házi Jenő olvasatában közöljük.
9. Orsz. Levélt. Htt. Dep. Jud. 1784. 18 kf. no. 16883.
10. Uo. 1785. 14 kf. no. 1924.
11. Wolf, G.: *Zur Geschichte der jüdischen Buchdruckereien in Österreich*. = *Hebr. Bibl.* vol. VIII. 1865. 55—60.
12. Szentkuthy Pál: *A régi hazai nyomdák mintakönyvei*. Bp., 1940. 77—78. A bécsi Trattner-cég betűmintakönyvében 8 héber típus szerepel már 1760-ban. *Specimen characterum graecorum et hebraicorum*. Wien, 1760.
13. *Feyerliche Darstellung der Pressburger Judengemeinde*. Pressburg 1789.; *Gebeth und Andachten*. Pressburg, 1790. Lásd *Judaica*. vol. II. 1935. no. 7—8. 28.
14. *Specimen characterum seu typorum Latinorum, quibus typographia F. A. Patzko typographi Posoniensis, ornata est*. Posonii, 1777.
15. *Specimen characterum latinorum, graecorum et hebraicorum*. Posonii, 1795.
16. Iványi B.—Gárdonyi A.: *A királyi Magyar Egyetemi Nyomda története*. Bp. 1927. 112.
17. Dán R. i. m.
18. Della Torre, L.: *Biographie des Anton Edlen von Schmied*. Wien, 1855. = *Bikkurim*. vol. II. 1865. 34. J. Kohn i. m. 234. 1831-ből közöl egy állítólagos hebraicát, azzal a megjegyzéssel, hogy bár más bibliográfiai források pozsonyi nyomtatványként közlik, valószínűleg másutt nyomták. Az OSZK-ban levő példány tanúsága szerint a *Torat ha-emuna* c. könyvet Pozsonyban nyomták, de nem hebraica. Csak az említett két címszó héber, maga a mű németnyelvű.
19. A címlapvariánsok közül kettő az Orsz. Rabbiképző Int. hazai unikuma. Más változat a British Museumban l. Zedner, J.: *Catalogue*. London, 1963. 367.

20. Friedberg, Ch. B.: *Bet Eked Sepharim*. vol. 3. Tel Aviv, 1954. 734. no. 690.
21. Rabinowitz, R.: *Maamar al hadpaszat ha-Talmud*. Jerusalem, 1952. 208.
22. A bővítés igen nagy méretű volt. Az 1824-ben kiadott betűmintakönyv 28 héber típusával szemben 1842-re 44 típusa volt a nyomdának. *Betűalakmutatványosor a Magy. Kir. Egyetemi Könyvnyomtató Intézet betű- és címképöntőjéből*. Buda, 1842. 168–186.
23. Kohn, J.: i. m. 233.
24. Knöpfmacher: *Asiris Israel* (!). Wien, 1855., *Gebete der Israeliten*, Wien, 1857. stb.; *Sieber: Szeder Zemiroth...* Pressburg, 1859–60. stb.
25. Rabinowitz, R. i. m. 133.
26. Wien, 1855; harmadik kiadás uo. 1858. Ez utóbbit láttam.
27. Weil, J.; *Ohel Jicchak*. Pressburg, 1850.
28. Tudomásunk szerint az első regény 1860-ban jelent meg: *Zweie schöne Geschichten*. Druck von H. Sieber's Buchdruckerei in Pressburg.
29. *Taschen-Kalender für Israeliten 1865–1866*. Pest, Druck von Sieber's Erben in Pressburg.
30. *Israel könyörgései*. Pest, 1866. Sieber örökösei nyomdájából. Pozsony, 1865.
31. *Cédá la-derech*. Druck von Sieber's Erben. Pressburg, 1865.
32. Tauber, A.: *Jad Áháron*. Pressburg, 1869.
33. Az első Stampel-féle nyomtatvány: *Gebete der Israeliten*. Pressburg. 1888. I. m. Jegyzéke Stampfel Károly kiadványainak. Pozsony, 1904.
34. *Adolf Alkalay et Sohn*. Judaica. vol. III. 1936. no. 15–16, 36–37. Itt nyomtatták az első héber nyelvű hetilapot Magyarországon. Katzburg, N.: *Hebrew periodicals in Hungary*. = *Árszet*. I. Jerusalem, 1958. 279–281.
35. Az említett tételeket lásd. N. Ben-Menachem i. m.
36. Bettelheim, S.: *Pressburger Drucke. Hebr. et. Judaica*. I. Pressburg. 1933. 6 l. Könyv címek évről évről.

The Hebrew Printing House in Pozsony

R. DÁN

In the chronological order of foundation, Pozsony (Bratislava) was the second town in Hungary to have given site to a continuously working Hebrew Printing House. It was in 1814 in Buda that the University Press had published Hebrew books and from 1833 on Pozsony also joined in the Hebrew book publication. Charters discovered but recently attest that Israel Salamon and Kálmán Aron availing themselves of the possibilities granted by Joseph II. had applied for and were granted the permission to establish a Hebrew printing workshop in 1784. In spite of this fact no Hebrew printing house had been founded either in the year of the permission, 1785, or in the following period. There are two reasons for the failure: partly the applicants themselves had not been sure of the success of their undertaking, partly A. Schmied in Vienna, and the smaller workshops in Pozsony considered them competitors. Since A. Schmied had proved to be the weaker part in the competition with the University Press in Buda, in 1833, a few decades later, in Pozsony he set again to conquer the market of Hungary. According to the information of certain bibliographies, the Schmied-workshop changed owner in 1849–1850, after a great many success it became the property of Mr. Sieber. The results of the latest researches prove, however, that this event happened only in 1859. In the interval I. Knöpfmacher, direct successor of A. Schmied, had led the printing house. I. Knöpfmacher was not a person with requirements of high niveau, he published prayer books and other books of no importance. The successors of A. Schmied referred even in 1863 to the once famous Schmied workshop and relying on its good reputation entered into commercial relations with great publishing houses. The smaller works of J. Schlesinger, M. E. Löwy had been printed in this workshop. Sieber's successors had founded the Pressburger Gesellschaft Druckerei, later the Nirschy Brothers were the shareholders of the Printing

House. The Löwy-Alkalay Co, centre of the contemporary Hebrew literature in Hungary, founded in 1875, set the aim of patronizing the classic Hebrew literature.

In the years of the turn of the century several smaller workshops produced already Hebrew prints in Pozsony.

In 1933 S. Bettelheim compiled a type-written manual to the bibliography of the publications of the Pozsony Hebrew Printing Houses. In the columns of the periodical Kirjath Sepher J. Kohn and N. Ben-Menachem attempted to collect the whole material. With the inclusion of this material and of the Hebraica material to be found in libraries of Hungary, the Hebraica of Pozsony will be comprised in the Bibliographia Hungariae Hebraica in preparation.